

Okul Rehber Öğretmenleri Gözünden İlköğretim Öğrencilerinin Karşılaştıkları Çevrimiçi Riskler¹

Fatih Yaman ², Onur Dönmez ³, Işıl Kabakçı Yurdakul⁴, Hatice Ferhan Odabaşı⁵

Öz

Günlük yaşamın bir parçası olmaya başlayan dijital teknolojiler beraberinde çevrimiçi riskleri de getirmektedir. Çevrimiçi risklere bakıldığında siber zorbalık, uygunsuz iletişim, uygunsuz içeriklere maruz kalma, kişisel bilgilerin kaybı gibi riskler olduğu görülmektedir. Dijital teknolojilerin kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte bu risklerle karşılaşma olasılığı da artmaktadır. Risklere daha açık grup olarak karşımıza çocuklar çıkmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı okul rehber öğretmenlerinin gözünden çocukların, çevrimiçi risklerle karşılaşma durumlarını belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda 2014-2015 eğitim-öğretim

¹ Bu makalenin kısa bir özeti 16-18 Mayıs 2016 tarihlerinde Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi'nde gerçekleştirilen 10. Uluslararası Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Sempozyumu'nda sunulmuştur.

² Arş.Gör., Anadolu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Bölümü, fatihyaman@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7425-1369>

³ Yard.Doç.Dr., Ege Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Bölümü, onur.donmez@ege.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5200-1468>

⁴ Doç.Dr., Anadolu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Bölümü, isilk@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8060-479X>

⁵ Prof.Dr., Anadolu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Bölümü, fodabasi@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4362-4609>

döneminin ikinci döneminde gerçekleştirilen seminerlerde 21 okul rehber öğretmenine ulaşılmıştır. Okul rehber öğretmenlerine dört adet açık uçlu soru sorulmuş ve bu sorulara yanıtlarını A4 kağıda yazarak vermeleri istenmiştir. Toplanan verilerin analizinde tümdengelsel analiz işe koşulmuş ve betimsel istatistiklerden yararlanılmıştır. Verilerin analizi sonucunda öğrencilerin cinsellik, ticari ilgiler, engellenme, kimlik hırsızlığı, uygunsuz iletişim, bağımlılık ve saldırganlık olmak üzere yedi farklı çevrimiçi riskle karşılaştığı belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Çevrimiçi riskler, internet bağımlılığı, okul rehber öğretmenleri

Giriş

Güncel araştırmalara göre internet çocukların günlük yaşamlarının bir parçası haline gelmiştir (Kaşıkçı, Çağıltay, Karakuş, Kurşun ve Ogan, 2014; Livingstone, Mascheroni ve Staksrud, 2017). Çocukların internet kullanımlarının özerkleşme ve mobilleşme eğiliminde olduğu raporlanmaktadır (Livingstone, Haddon, Görzig ve Olafsson, 2011). İnternet kullanan çocuklar çevrimiçi öğrenme, e-ticaret, kendini gerçekleştirme ve dijital vatandaşlık gibi fırsatların yanında (Smahel ve ark., 2012), uygunsuz içerikler, siber zorbalık, siber taciz ve e-dolandırıcılık gibi risklerle de karşılaşmaktadır (Chang, 2010; Gasser, Maclay, ve Palfrey, 2010). Dijital yerli, yeni binyılın öğreneni, ağ nesli gibi yakıştırmalara rağmen; çocukların çevrimiçi risklerden etkilendikleri ve sorunlar yaşadıkları bilinmektedir (Jones, Mitchell ve Finkelhor, 2012; Livingstone, Davidson, Bryce, Hargrave, ve Grove-Hills, 2012; Valcke, Bonte, De Wever, ve Rots, 2010; Valcke, De Wever, Van Keer, ve Schellens, 2011; Walrave, 2011). Avrupa Birliği çapında 9-16 yaşlar arasındaki çocuklarla gerçekleştirilen bir araştırmada, her üç çocuktan birinin çevrimiçi risklerle karşılaştıkları gösterilmiştir. Bu çalışmada çocukların uygunsuz cinsel içeriklerle karşılaştıkları (%14), siber zorbalığa uğradıkları (%6), çevrimiçi arkadaş edindikleri (%30) ve kendilerini rahatsız eden içeriklerle karşılaştıkları (%21) raporlanmıştır (Livingstone ve diğerleri, 2011). Aynı çalışmanın Türkiye ayağı bulgularına göre, Türkiye’de her dört çocuktan biri çevrimiçi risklerle karşılaşmaktadır (Kaşıkçı ve diğerleri, 2014). Bu çalışmanın bulguları, Türkiye’deki çocukların uygunsuz cinsel içerik görme (%13), çevrimiçi arkadaş edinme (%14), siber zorbalığa uğrama (%3), cinsel içerikli mesaj alma (%12) gibi çevrimiçi riskleri deneyimlediklerini göstermektedir. Bu sonuçlar çocukların çevrimiçi risklerle karşılaşma oranlarının azımsanmayacak düzeyde yüksek olduğunu göstermektedir.

Araştırmalar çocukların çevrimiçi risklerle karşılaşma oranlarının internet kullanımlarının paralelinde yükseldiğini göstermektedir (Livingstone ve diğerleri, 2011). Bunun yanında, gerekli e-okuryazarlıkları henüz sağlayamamış çocukların bu karşılaşmalardan zarar görme olasılıkları daha yüksektir (Dönmez ve diğerleri, 2017). Bu durum çevrimiçi risklerin tanımlanması ve önleyici mekanizmaların geliştirilmesini önemli bir çalışma alanı haline getirmektedir. Alanyazın incelendiğinde, çevrimiçi riskleri tanılamaya yönelik araştırmaların doksanlı yılların sonundan itibaren belirmeye başladığı görülmektedir. Erken çalışmalarında Jantz ve McMurray (1998; akt. Chou ve Peng, 2011) çevrimiçi riskleri, iletişim ve cinsel içerikler ekseninde incelemektedir. Benzer şekilde Aftab (2000) uygunsuz içerik, izlenme,

tacize uğrama, e-dolandırıcılık, kişisel bilgilerin kaybı ve uygunsuz iletişim risklerini vurgulamıştır. Poftak (2002) ise uygunsuz cinsel içerik, telif hakkı ihlalleri, uygunsuz iletişim, kişisel bilgilerin kaybı ve siber zorbalık başlıklarını kullanmıştır. Çevrimiçi riskleri temalar altında ele alan DeMoor ve diğerleri (2008; akt. Valcke, De Wever, Van Keer ve Schellens, 2011) çevrimiçi riskleri içerik (ör: uygunsuz cinsel ve saldırgan içerikler), ticari ilgiler (ör: aşırı harcamaya yönlendirme ve kişisel bilgilerin üçüncü kişiler ve firmalara satılması) ve iletişim (ör: siber zorbalık ve cinsel istismar) temaları altında ele almıştır. Hasebrink, Livingstone, Haddon, ve Olafsson (2009) çevrimiçi riskleri, cinsellik, saldırganlık, ticari ilgiler, değerler ve ideolojiler başlıkları altında incelemektedir. Bu çalışma, çocuğun çevrimiçi risklerle etkileşim biçimlerini ele alması yönüyle önemli görülmektedir. Çalışmada, riskli içeriklere maruz kalan çocuk, alıcı rolündeyken; riskli iletişimlere maruz kalan çocuk, etkileşen; riskli davranışları başlatan çocuk, aktör rolündedir. Risk başlıkları ve çocuğun alabileceği roller çaprazlanarak 12 risk odağı oluşturulmaktadır. Örneğin cinsellik başlığı altında, uygunsuz cinsel içerik görme (alıcı rolü), uygunsuz cinsel tekliflere maruz kalma (etkileşen) ve uygunsuz cinsel içerikler paylaşma (aktör) gibi risklerden bahsedilmektedir.

Görüldüğü gibi çevrimiçi teknolojilerin gelişmesinin paralelinde riskler yelpazesi de genişlemektedir. Erken dönem çalışmalarında daha çok uygunsuz içeriklerden söz edilirken; sosyal ağlar gibi teknolojilerin gelişmesiyle birlikte iletişim temelli yeni risk odakları öne çıkmaktadır. Bu durum, çevrimiçi risklerin tanılanmasına yönelik çalışmaların sürekliliğinin önemini vurgulamaktadır. Çocuk-internet ilişkisinde güncel durumun çeşitli paydaş gruplarının gözünden incelenmesi ve yeni risk alanlarının erken dönemde tanılanması oldukça önemlidir. Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı çocuklar ile çalışan en önemli gruplardan biri olan okul rehber öğretmenlerinin gözünden çocuk-internet ilişkisinin incelenmesidir.

Yöntem

Araştırmanın Katılımcıları

Eskişehir il merkezinde bulunan ilk ve orta öğretim düzeyindeki okullarda görev yapan rehber öğretmenlere ulaşılmak istenmiştir. Ancak öğretmenlerin hepsi araştırmaya katılmak istememiştir. Araştırmanın katılımcılarını 2014-2015 eğitim öğretim döneminin ikinci döneminde gerçekleştirilen seminer döneminde ulaşılan 21 okul rehber öğretmenidir.

Verilerin Toplanması

Okul rehber öğretmenlerine aşağıdaki açık uçlu sorular sorulmuş ve yanıtları öğretmenlere dağıtılan boş A4 sayfalarına yazmaları istenmiştir. Açık uçlu sorular, nitel araştırmalarda tercih edilen, katılımcıların fikirlerini paylaşabilmeleri için araştırmacılar tarafından kullanılan ve alanyazına veya herhangi bir teoriye atıf yapmaksızın kullanılabilen soru yapılarıdır (Creswell, 2013).

- Çocuklar hangi internet kaynaklı sorularla size geliyor?
- Sizce çocukların internet kaynaklı sorunlardan etkilenmesini belirleyen bireysel değişkenler nelerdir?
- Sizce çocukların internet kaynaklı sorunlardan etkilenmesini belirleyen sosyal değişkenler nelerdir?
- Çocukların internet kaynaklı sorunlardan etkilenmesini engellemek için neler önerirsiniz?

Rehber öğretmenler, yukarıda verilen sorulara yanıtları yazarak çalışma ekibine teslim etmiştir.

Verilerin Analizi

Verilerin analizinde tümdengelim analizi işe koşulmuş ve betimsel istatistiklerden yararlanılmıştır. Creswell (2013), tümdengelimsel analizde araştırmacılar, var olan temalara ilişkin yeterince veri olup olmadığını kontrol etmektedir. Temaya ilişkin veriler doygun olduğu zaman tümdengelimsel analiz sağlıklı olacaktır. Tümdengelimsel analiz yaklaşımında takip edilecek adımlar şu şekildedir; (a) araştırmacılar, teoriyi test eder veya doğrular, (b) araştırmacılar, teoriden hipotezleri veya araştırma sorularını test eder, (c) araştırmacılar, teoriden türetilen değişkenleri tanımlar ve işlevsellik kazandırır ve (d) araştırmacılar, puanlar elde etmek için bir araç kullanarak değişkenleri ölçer veya gözlemlerler. Bu çalışmada bu adımlar işe koşulmuştur.

Çalışmanın amacı doğrultusunda elde edilen çevrimiçi risklere ilişkin boyutlar, Hasebrink, Livingstone, Haddon ve Olafsson (2009) tarafından geliştirilen çevrimiçi riskler yapısındaki cinsellik, ticari istismar, saldırganlık ve değerler/ideolojiler boyutları temel alınarak değerlendirilmiştir. Diğer bir ifade ile bu çalışmada çevrimiçi risklere ilişkin bu boyutlar,

tema olarak ele alınmıştır. Bu çerçeveye, bu çalışmadaki verilerden çıkan ve alanyazında bulunan temalardan bağımlılık, kimlik hırsızlığı, uygunsuz iletişim ve engelleme temaları eklenmiştir. Belirlenen temalar doğrultusunda araştırma ekibinde bulunan iki araştırmacı, verileri belirlenen temalara özgü olarak ayrı ayrı analiz etmiştir. Gerçekleştirilen analiz daha sonra araştırma ekibinde bulunan üçüncü araştırmacı tarafından incelenmiş ve verilerin temalara eşleştirilmesi tamamlanmıştır.

Bulgular

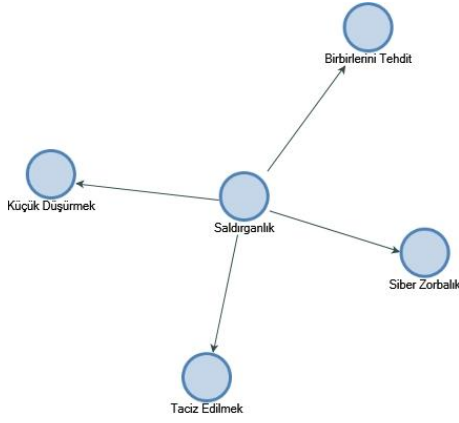
Belirlenen temalarda çocukların rolleri alıcı, etkileşen ve aktördür. Çocuğun rollerine bakıldığında internette olan içeriği çocuk alıyorsa alıcı; başkası tarafından başlatılan iletişimde/etkileşimde alıcı konumunda ise etkileşen ve çocuk başkasıyla iletişim/etkileşim başlatıyorsa aktör rolündedir. Roller ve risk odaklarının çaprazlanması ile geliştirilen yeni yapı ve gözlemlenen risklerin frekansları Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1
Rehber öğretmenlerin karşılaştıkları çevrimiçi riskler

	Cinsellik	Ticari İlgiler	Saldırganlık	Değerler / İdeolojiler	Bağımlılık	Kimlik Hırsızlığı	Uygunsuz İletişim	Engelleme
Alıcı	0	1	0	0	0	0	0	0
Etkileşen	2	0	12	0	0	3	4	3
Aktör	0	1	9	0	6	1	2	0

Tablo 1’de görüldüğü gibi rehber öğretmenlerin gözlemledikleri riskler çeşitlilik göstermektedir. Rehber öğretmenlerin en çok saldırganlık boyutundaki risklerden söz ettiği görülmektedir. Saldırganlık boyutundan sonra gözlenen diğer önemli risk boyutları ise bağımlılık ve uygunsuz iletişim başlıklarıdır. Kimlik hırsızlığı, engelleme, cinsellik ve ticari ilgiler de rehber öğretmenler tarafından öğrencilerde gözlenen riskler arasındadır. Değerler/ideolojiler temasına özgü rehber öğretmenlerin gözlemediği herhangi bir risk bulunmamaktadır.

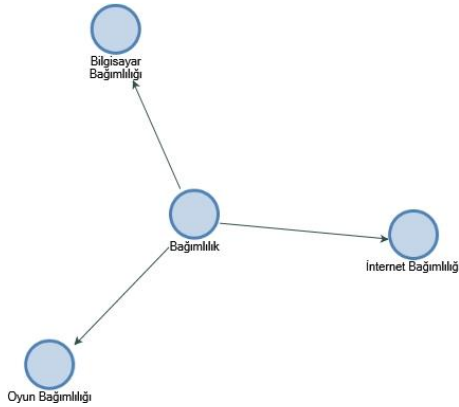
Saldırganlık boyutundaki gözlemlenen risklerin tehdit etme, küçük düşürme, siber zorbalık ve taciz etme alt boyutlarında kümelenildiği görülmektedir.

Şekil 1. Saldırganlık boyutunda karşılaşılan durumlar

Saldırganlık boyutunda gözlemlenen önemli bir bulgu, çevrimiçi saldırganlık eylemlerinin okul yaşantısına aksetmesidir. Çevrimiçi ortamda başlayan tehdit etme eylemleri, gerçek yaşamda kavgalara dönüşebilmektedir. Öğrencilerin oldukça sofistike siber zorbalık eylemleri gerçekleştirebildiği gözlenmiştir. Öğrenciler hedef aldıkları arkadaşlarının fotoğraflarını düzenleyebilmekte, sosyal ağlar ve uygunsuz sitelerde paylaşabilmektedir. Bu duruma maruz kalan öğrencilerin etkilendikleri ve okuldaki akademik başarı ve aidiyetlerinin zedelendiği belirtilmiştir. Saldırganlık boyutu etkileşimli olması yönüyle öne çıkmaktadır. Katılımcılar, siber zorbalık olaylarında öğrencilerin hem etkileşen hem de aktör rollerini vurgulayan yanıtlar vermiştir.

Bağımlılık boyutu altında öğrencilerin genellikle alıcı rolü sergilediği gözlenmektedir. Oyun bağımlılığı, internet bağımlılığı ve bilgisayar bağımlılığı rehber öğretmenler tarafından bildirilen bağımlılık türleridir (Şekil 2).

Şekil 2. Bağımlılık boyutunda karşılaşılan durumlar

Rehber öğretmenler bağımlılık teması altında öğrencilerde gözledikleri sorunları şu şekilde belirtmektedirler:

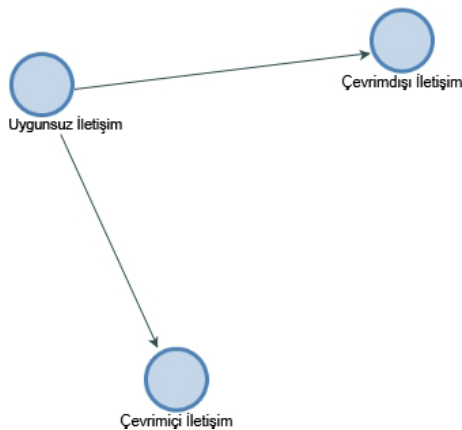
- Öğrenciler bilgisayarda oyunlar oynamakta ve genellikle bağlayıcılığı yüksek çevrimiçi oyunları tercih etmektedir
- İnternet ve bilgisayar bağımlılığı öğrenciler arasında oldukça yaygındır
- Oyun bağımlılığı öğrencilerin okul hayatları ve gündelik hayatlarına önemli olumsuz yansımalar göstermektedir. Bir rehber öğretmen öğrencisinin devamsızlığını oyun bağımlılığına bağlamaktadır:

“Online oyun bağımlılığı yüzünden 40 günden fazla devamsızlığı olan öğrencilerim var.”

Oyun bağımlılığı ile ilgili olarak bir rehber öğretmen öğrencisinin çevresindeki her şeyi oynadığı oyundaki karakter ve araçlarla özdeşleştirdiğini belirtmiştir. Bu durum bağımlılığın olumsuz psikolojik yansımaları olabileceğini göstermektedir.

- İnternet bağımlılığının önemli olumsuz yansımalarından biri de akademik başarıyı düşürmesidir. Bir katılımcı bu durumu öğrencisinin dilinden şu şekilde aktarmaktadır:
“Oturduğum zaman başına dur diyemiyorum. Ders çalışmam gerektiğini biliyorum. Ama zaman geçiyor.”

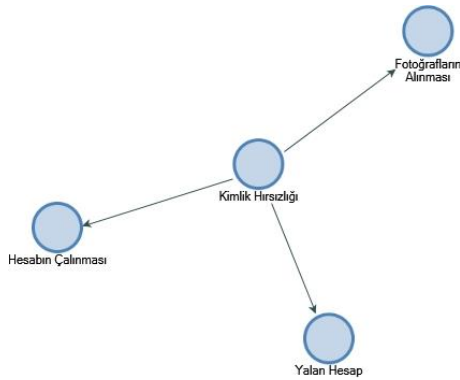
Uygunsuz iletişim temasında öğrencilerin, hem etkileşen hem de aktör rolünde oldukları belirlenmiştir. Uygunsuz iletişim temasının altında çevrimiçi iletişim ve çevrimdışı iletişim alt temaları gözlenmiştir (Şekil 3).

Şekil 3. Uygunsuz İletişim boyutunda karşılaşılan durumlar

Öğrencilerin, sosyal medya ortamlarında tanımadıkları kişilerden gelen arkadaşlık isteklerine maruz kaldıkları, kendilerinden yaşça büyük kişilerle iletişim kurdukları, gerçekleşen çevrimiçi iletişimin çevrimdışı boyuta taşındığı ve karşı cinsle olan ilişkilerde uygunsuz şekilde içeriklerin paylaşıldığı belirtilmektedir.

Kimlik hırsızlığı boyutunda öğrencilerin hem etkileşen hem de aktör rolünde oldukları gözlenmektedir. Bu boyutun altında hesabın çalınması, fotoğrafların kullanılması ve yalan hesap alt boyutları gözlenmiştir (Şekil 4).

Şekil 2. Kimlik hırsızlığı boyutunda karşılaşılan durumlar

Kimlik hırsızlığı risk boyutunda öğrencilerin, sosyal medya hesaplarını çaldırdıkları ve bu durumdan sorun yaşadıkları rehber öğretmenler tarafından ifade edilmiştir. Rehber öğretmenler, öğrencilerin sosyal medya hesaplarına ait şifrelerinin başkaları tarafından ele geçirilerek kendileri adına üçüncü şahıslarla olumsuz iletişimler gerçekleştirildiğini raporlamaktadır. Bu durum gündelik yaşama yansyarak kavgalarla sonuçlanabilmektedir. Kimlik hırsızlığının başka bir boyutu ise, fotoğrafların kullanılmasıyla oluşturulan yalancı hesaplardır. Bu hesaplar yoluyla yine öğrenciler adına üçüncü kişilerle iletişime geçilmeye çalışılmaktadır.

Öğrencilerin etkileşen rolde oldukları risklerden bir diğeri ise engelleme boyutudur. Öğrenciler, özel hayatlarına müdahale edilerek, internete bağlanmalarına ve bilgisayarda oyun oynamalarına izin vermediğinde rehber öğretmenlere danışmaktadır.

Rehber öğretmenlerin en az gözlemledikleri çevrimiçi risk boyutları cinsellik ve ticari ilgililerdir. Öğrenciler cinsel içerikli reklamların doğruluğunu sorgulamaktadır. Bir rehber öğretmen, bir öğrencisinin kendisinden yaşça büyük biriyle çevrimiçi görüşerek mahrem

fotoğraflarını istediğini raporlamıştır. Ticari ilgiler boyutunda ise öğrencilerin çevrimiçi oyunlarda ücret karşılığında seviye atladıkları ve karakter alışverişinde bulunabildikleri raporlanmıştır. Bununla birlikte, ticari risklerin doğaları gereği diğer risk alanları ile birlikte ele alınabileceği unutulmamalıdır. Örneğin, bu durumda çocukların para karşılığı oyun oynamaları oyun bağımlılığı boyutu altında da incelenebilir.

Çevrimiçi ortamlardaki risklerden etkilenen öğrencilerin, rehberlik servisine başvurdukları ve yasal sürecin başlatıldığı da gözlenmektedir. Rehberlik servisine başvuran öğrencilerin genellikle saldırganlık boyutunda tehdit edilen ve cinsellik boyutunda olumsuz yaşantıları olan öğrenciler oluşturmaktadır.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Okul rehber öğretmenlerinin gözünden çocuk-internet ilişkisinin incelendiği bu çalışmada Şekil 5'te görüldüğü gibi çevrimiçi risk grupları ortaya çıkmıştır.

Şekil 3. Okul rehber öğretmenlerinin gözünden öğrencilerin karşılaştıkları riskler

Okul rehber öğretmenlerinin karşılaştıkları çevrimiçi risklere bakıldığında yedi risk grubu olduğu görülmektedir. Engelleme, cinsellik, ticari ilgiler tek başlıkta risk faktörü olarak ortaya

çıkarken kimlik hırsızlığı risk grubunda fotoğrafların alınması, yalan hesap ve hesabın çalınması bulunurken; uygunsuz iletişim risk grubunda çevrimdışı iletişim ve çevrimiçi iletişim bulunmaktadır. Bağımlılık risk grubunda internet bağımlılığı, bilgisayar bağımlılığı ve oyun bağımlılığı gibi alt gruplar bulunurken saldırganlık risk grubunda siber zorbalık, küçük düşürme, taciz edilmek ve birbirlerini tehdit bulunmaktadır.

Berson, Berson ve Ferron (2002) tarafından yapılan çalışmadaki risk grupları incelendiğinde rehber öğretmenlerin belirttiği risk gruplarından kimlik hırsızlığının, uygunsuz iletişimin ve saldırganlığın bulunduğu görülmektedir. Liebermann ve Stashevsky (2002)'nin yaptıkları çalışmaya bakıldığında Şekil 5'teki risk faktörlerinden ticari ilgiler, kimlik hırsızlığı, saldırganlık ve bağımlılık boyutlarının bulunduğu görülmektedir. Dijital araçların henüz yaygınlaşmadığı teknolojinin erken dönemlerinde yapılan çalışmalarda ticari ilgiler boyutunda çalışmalar yapıldığı gözlenmektedir (Donthu ve Garcia, 1999, Introna ve Pouloudi, 1999; Miyazaki ve Fernandez, 2001; Park ve Jun, 2003; Tan, 1999). Yapılan çalışmalar incelendiğinde çevrimiçi riskleri iletişim ve cinsel (Jantz ve McMurray, 1998; akt. Chou ve Peng, 2011); uygunsuz içerik, izlenme, tacize uğrama, e-dolandırıcılık, kişisel bilgilerin kaybı ve uygunsuz iletişim (Aftab, 2000); uygunsuz cinsel içerik, telif hakkı ihlalleri, uygunsuz iletişim, kişisel bilgilerin kaybı ve siber zorbalık (Poftak, 2002) olarak ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Şekil 5'te görülen çevrimiçi riskler sayılan bu risk gruplarını içerisinde barındırmaktadır.

Teknolojinin hızla gelişmesi ve dijital araçlara erişimin kolaylaşması düşünüldüğünde çevrimiçi riskler de çeşitlilik kazanmaktadır. Bu bağlamda bakıldığında dijital araçlara kolay erişim sağlanması çevrimiçi risklere de maruz kalmayı beraberinde getirmektedir. Çevrimiçi risklerin dijital araçlarla değişiklik gösterdiği düşünüldüğünde ileride yapılacak çalışmalarda çevrimiçi risk boyutlarının belirlenmesine yönelik çalışmalar yapılabilir. Belirlenen çevrimiçi risklere maruz kalacak çocukların ve yetişkinlerin korunması için neler yapılabilir nasıl bir yol izlenebilir. Bu konular hakkında deneysel ya da betimsel çalışmalar yapılabilir.

Kaynakça

- Aftab, P. 2000. *The parent's guide to protecting your children in cyberspace*. New York: McGraw-Hill.
- Berson, I. R., Berson, M. J. ve Ferron, J. M. (2002). Emerging risks of violence in the digital age: Lessons for educators from an online study of adolescent girls in the United States. *Journal of School Violence, 1*(2), 51-71.
- Chang, C. (2010). *Internet safety survey: Who will protect the children*. Berkeley Tech. LJ, 25, 501.
- Chou, C. ve Peng, H. (2011). Promoting awareness of Internet safety in Taiwan in-service teacher education: A ten-year experience. *The Internet and Higher Education, 14*(1), 44-53.
- Creswell, J. W. (2013). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. ABD: Sage publications.
- Donthu, N. ve Garcia, A. (1999). The internet shopper. *Journal of advertising research, 39*(3), 52-52.
- Dönmez, O., Odabaşı, H. F., Kabakçı Yurdakul, I., Kuzu, A. ve Girgin, Ü. (2017). Development of a scale to address perceptions of pre-service teachers regarding online risks for children. *Educational Sciences: Theory & Practice, 17*(3), 923-943.
- Gasser, U., Maclay, C. M. ve Palfrey, J. G., Jr. (2010). *Working towards a deeper understanding of digital safety for children and young people in developing nations*. Berkman Center Research Publication No. 2010-7.
- Hasebrink, U., Livingstone, S., Haddon, L. ve Olafsson, K. (2009). *Comparing children's online opportunities and risks across Europe: Cross-national comparisons for EU Kids Online*. London: EU Kids Online: LSE.
- Introna, L. ve Pouloudi, A. (1999). Privacy in the information age: Stakeholders, interests and values. *Journal of Business Ethics, 22*(1), 27-38.
- Jantz, G. L. ve McMurray, A. (1998). *Hidden dangers of the Internet: Using it without abusing it*. New York: H. Shaw Publishers.
- Jones, L. M., Mitchell, K. J. ve Finkelhor, D. (2012). Trends in youth internet victimization: Findings from three youth internet safety surveys 2000–2010. *Journal of Adolescent Health, 50*(2), 179-186.

- Kaşıkçı, D. N., Çağıltay, K., Karakuş, T., Kurşun, E. ve Ogan, C. (2014). Türkiye ve Avrupa'daki çocukların internet alışkanlıkları ve güvenli internet kullanımı. *Education & Science/Eğitim ve Bilim*, 39(171), 230-243.
- Liebermann, Y. ve Stashevsky, S. (2002). Perceived risks as barriers to Internet and e-commerce usage. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 5(4), 291-300.
- Livingstone, S., Haddon, L., Görzig, A. ve Olafsson, K. (2011). *EU Kids Online Final Report*. London: EU Kids Online: LSE.
- Livingstone, S., Davidson, J., Bryce, J., Hargrave, A. M. ve Grove-Hills, J. (2012) *Children's online activities: risks and safety: the UK evidence base*. UK Council for Child Internet Safety (UKCCIS). 44 p.
- Livingstone, S., Mascheroni, G. ve Staksrud, E. (2017). European research on children's internet use: Assessing the past and anticipating the future. *New Media & Society*, 1461444816685930.
- Miyazaki, A. D. ve Fernandez, A. (2001). Consumer perceptions of privacy and security risks for online shopping. *Journal of Consumer affairs*, 35(1), 27-44.
- Park, C. ve Jun, J. K. (2003). A cross-cultural comparison of Internet buying behavior: Effects of Internet usage, perceived risks, and innovativeness. *International Marketing Review*, 20(5), 534-553.
- Poftak, A. (2002). Net-wise teens: Safety, ethics, and innovations. *Technology & Learning*, 22(1), 36-45.
- Smahel, D., Helsper, E., Green, L., Veronika, K., Lukas B. ve Ólafsson, K. (2012). *Excessive internet use among European children*. EU Kids Online, London School of Economics & Political Science, London, UK.
- Jiuan Tan, S. (1999). Strategies for reducing consumers' risk aversion in Internet shopping. *Journal of consumer marketing*, 16(2), 163-180.
- Valcke, M., Bonte, S., De Wever, B. ve Rots, I. (2010). Internet parenting styles and the impact on Internet use of primary school children. *Computers & Education*, 55(2), 454-464. doi: 10.1016/j.compedu.2010.02.009
- Valcke, M., De Wever, B., Van Keer, H. ve Schellens, T. (2011). Long-term study of safe Internet use of young children. *Computers & Education*, 57(1), 1292-1305. doi: DOI 10.1016/j.compedu.2011.01.010
- Walrave, M. (2011). *Cyberttens @ risk? Opportunities and risks of teens' ICT use analyzed*. [Project Report]. 3.